

գոնիղմի մէջ ընկնում: Կանտը իմացաբանութեան մէջ բարձրացաւ նախ մոնիղմից նրանով, որ սկսեց զգայութեան և մտածութեան դուալիզմից.— Դեկարտի տարածականութեան և մտածողութեան գոյաբանական դուալիզմը շուտ տուեց իմացաբանական դուալիզմին: Իսկ ընդհանուր փիլիսոփայութեան մէջ նա բարձրացաւ մատերիալ-մոնիղմից նրանով, որ խստիւ զատեց և հիմնական գծերով նկարակերտեց բարու, գեղեցկի և ճշմարտի աշխարհները*):

(Շարունակելի)

3. 3.

ԱՆԴՐԿՈՎԱԾՈՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

II.

Վրաստանի հողային պայմանները.

Անդրկովկասում պատմական անցեալով և կուլտուրայով աչքի են ընկնում և վրացիք: Վրացիք Սեմիտական—յաբեթական ծագում ունեն¹⁾ և Անդրկովկասի ամենահին բնակիչներից են: Վրաստանը իր պատմական անցեալով բաւական նման է Հայաստանին, և հէնց ուղղի շրջանում այդ երկու երկրները սօցիալական բանական նման կարգեր են ունեցել:

Վրաստանի հին անցեալի մասին պատմական տեղեկութիւններ հաղորդում են Քսենոֆոնտ և Ստրաբոն: Վրաստանում, շնորհիւ երկրի դիրքի, շատ զարգացած էր ցեղային ուրոյն կեանքը. երկիրը բաժանուած էր բազմաթիւ մանրիկ տոհմերի, իշխանութիւնների մէջ: Տոհմի գլխաւորը կոչւում էր մամասախլիս, որ նշանակում է տան հայր կամ տոհմապետ: Մամասախլիսներ բաւական կային, բայց ժամանակի ընթացքում նրանցից Մցխէթի մամասախլիսը աւելի է աչքի ընկնում և միւսների վերաբերմամբ առաւելութիւններ ձեռք բերում: Թէև նա դարձեալ մամասախլիս էր կոչւում, բայց իւր իրաւունքներով նման-

*) Դեռ մինչև այժմ էլ չի ազատուել մտածողութիւնը մատերիալ-մոնիղմից. բաւական է յիշել վոլոնտարիզմը, ինտելեկտուալիզմը հոգեբանութեան մէջ, անտեսագիտական մատերիալիզմը պատմափիլիսոփայութեան մէջ և այլն...

1) Проф. Н. Марр. История Грузии 1906. եր. 17.

ւում էր թագաւորին: Վրաստանի հին սօցիալական կազմի մասին Ստրաբոնը հետեւեալն է պատմում: Վրաց աւերութեան գլխաւորն էր թագաւորը. ուս ընտրւում էր մեռած թագաւորի ազգականներից աւագութեան կարգով: Կար և թագաւորի երկրորդը, որի ձեռքում էին դանւում դատաւարութիւնը և զօրքի հրամանատարութիւնը: Տէրութեան մէջ մեծ դերք ունէին քրմերը. նրանք ի միջի այլոց վարում էին և միջազգային գործերը: Ժողովուրդը բաժանւում էր զինւորականների և երկրագործների: Կային և ստրուկներ, որոնք թագաւորին էին պատկանում և նրան ծառայում: Տիրում էր ցեղային, տոհմային ստացուածքի համայնականութիւն. կալուածքները կառավարում էր տոհմի աւագը: Ստրաբոնի հաղորդած այս տեղեկութիւնները վերաբերւում են իբերիացիներին. միւսների մասին ոչինչ յայտնի չէ¹⁾:

Ստրաբոնի հաղորդածից և ուրիշ ազգային աղբիւսներից էլ ինչպէս երևում է, Վրաստանում շատ հին ժամանակից սկսած տիրում էր տոհմապետութիւն. Ժողովուրդը բաժանուած էր տոհմերի (նաթէսաւի): Իւրաքանչիւր տոհմ անկախ էր և ունէր իր կառավարութիւնը: Տոհմերը՝ ըստ իրենց մեծութեան, ուժի պետութեան մէջ տարբեր դերք, համարում ունէին: Մեծ, զօրեղ տոհմին պատկանողները կոչւում էին «Դիդգվարեաններ», աւելի փոքր տոհմին պատկանողները՝ «ազնաւորներ» կամ «գվարեաններ», իսկ անտոհմ մարդիկ կոչւում էին «ուգվարոններ» կամ «ուաղնոններ»²⁾ Ժողովուրդը, սկզբում ազատ էր, շատ իրաւունքներ ունէր. դեռ սօցիալական ստորագասումը մեծ չէր: Ժողովուրդը պարապում էր երկրագործութեամբ և պատերազմներով: Ստրուկները օտար ծագման էին պատկանում. նրանք թագաւորների ճորտերն էին և ապրում էին նրա հողերի վրայ: Թագաւորութիւնը, կարելի է ասել, որ մինչև երրորդ դարի կէսը (250 թ. Ք. ա.) գոյութիւն չունէր: Վրաց առաջին թագաւորը համարւում է Փարնաւազը (250 թ. Ք. ա.): Սա ազգով պարսիկ էր և աշխատում էր երկրի մէջ մտցնել պարսկական կարգեր: Սրա ժամանակ տոհմապետութիւնը փոխւում է իշխանութեան: Երկիրը բաժանւում է 9-ը ստորագոյութիւնների, որոնց կառավարիչները կոչւում էին էրիստաւներ, այսինքն Ժողովրդի գլխաւորներ: Երիստաւութիւններն էլ բաժանւում էին մովրովութիւնների, որոնք տրւում էին մանր իշխաններին:

1) И. Джаваховъ Государственный строй древней Грузии и древней Армении 1905 г. 8.

2) И. Джаваховъ. а. о. о.

Երիտաւութիւնը սկզբում նշանակովի էր, բայց ժամանակի ընթացքում դառնում է ժառանգական: Երիտաւուները ունէին լայն իրաւունքներ՝ իրանց երկրում համարեա թէ թագաւոր էին: Նրանց իշխանութեան տակ դառնում էին զօրապետներ և հազարապետներ: Երիտաւուները ունէին իրանց գլխաւորը, որը կոչւում էր էրիտաւուների—էրիտաւու կամ սպարապետ (զօրքի հրամանատար ¹⁾): Երիտաւուները ընդհանուր առմամբ անկախ էին, շարունակ ձգտում էին թագաւորին չենթարկուել և դրան նպաստում էին Վրաստանի արտաքին թշնամիները: Թագաւորութիւնը մեծ մասամբ թոյլ էր, երկրի մէջ տիրում էր լայն ապականորոնացում ²⁾: Երիտաւուների անջատական ձգտումները մի կողմից, հզօր հարեանների միջամտութիւնը երկրի գործերի մէջ միւս կողմից շարունակ արգելք էին հանդիսանում թագաւորութեան զօրեղանալուն: Վրաց թագաւորութիւնը քիչ թէ շատ աչքի ընկնող դեր է խաղում միայն Փարնաւազ և վախժանդ գուրգասիւան թագաւորի ժամանակ, իսկ ընդհանրապէս թոյլ էր: Հետագայում այնքան ընկած էր թագաւորութեան նշանակութիւնը, որ Բագրատունիները (սկսած V. դ. Ք. յ.) չէին ուզում թագաւոր տիտղոսը կրել: Վրաց թագաւորութիւնը սկսում է ուժեղանալ X դարի վերջերքին: Գաւիթ Կիւրապաղատին (վերին Քարթալինան կամ Մցխէթեան բագրատիդ) յաջողում է առաջ բերել պետական որոշ կենտրոնացում: Աբխազ—Քարթալինեան տէրութիւնը (985—1442) բաւական ուժեղանում և աչքի ընկնող դեր է խաղում Գանաւանդ XI և XII դարերում: Այդ ժամանակներում տէրութիւնը բաժանւում էր 15 էրիտաւութիւնների, որոնցից 7-ը Քարթալինայում էին, իսկ 8-ը Աբխազիայում: ³⁾ Այս էրիտաւութիւններն էլ էլի շուտով դլուխ են բարձրացնում և խանգարում պետութեան կենտրոնացմանը: XV դարում թագաւորութիւնը միանգամայն թուլանում է. տէրութիւնը բաժանւում է երեք թագաւորութեան (Վախէթիայի, Իմերէթիայի և Քարթալինայի և չորս անկախ իշխանութիւնների (Մենգրելիայի, Աբխազիայի, Սվանէթիայի և Գուրլիայի): Այստեղից արդէն սկսում է Վրաստանի քաղաքական անկումը:

1) М. Глушаковъ. Очерки изъ исторіи Грузіи 1901 եւ В. Романовскій. Очерки изъ исторіи Грузіи. 1902:

2) Թագաւորների իշխանութիւնը տարածւում էր, Թէեւ ոչ միշտ՝ Ստորին-Քարթալինայի մասամբ էլ Վերին եւ Վախէթիայի վրայ:

3) Д. Бакарадзе и Н. Березновъ. Тифлисъ въ историческомъ и этнографическомъ отношеніяхъ. 1870 թ. 33 եւ հետեւեալները:

Վրաստանում դեռ վաղ ժամանակներից սկսած (III. դ. Ք. ա.) տիրում էր ֆեոդալական կարգը: Տոհմապետութիւնը իշխանութեան ինստիտուտով և էրիստաւութիւնն առաջանալով, ֆեոդալիզմը հաստատ հող է գտնում: Թագաւորութիւնը շաբունակ թոյլ անզօր լինելով, էրիստաւները մեծ արտօնութիւններ են ձեռք բերում և երկրում առաջանում է կատարեալ ապակենդրոնացում: Էրիստաւները բաւական նման են եւրոպական Սենեորներին և համարեա թէ նոյն իրաւունքներն ունեն: Վրաստանի սօցիալական կեանքի մասին մինչև XIV դարը կանոնաւոր տեղեկութիւններ չունենք: Կարելի է այսքանն ասել, որ այնտեղ Փարնաւազ թագաւորի ժամանակից սկսած գոյութիւն ունէին հետևեալ դասակարգերը. 1. մտաւարներ կամ թաւաղներ (իշխաններ), 2. Ազնաւուրներ (ազնուականներ), 3. Մոկալալներ (քաղաքացիք), 4. Գլեխներ (գիւղացիք): Թաւաղները հին տոհմապետների սերնդից էին: Սրանցից էին նշանակում էրիստաւներ: Թաւաղները մեծ կալուածքների տէր էին և իրանց կալուածքները կառավարում էին անկախ, ինքն-իշխան: Սրանց ենթարկւում էին իրանց կալուածքների վրայ ապրող թէ գիւղացիները և թէ մանր ազնուականները, որոնք սրանց վասոսալներն էին:

Ազնաւուրները գինւորականներ էին, նման եւրոպական ասպետներին: Սրանք ունէին հողեր, իրանց գիւղացիները, որ ստացել էին թագաւորից կամ թաւաղից: Հողը, կալուածքը ումից ստացել էին, նրան էլ ենթարկւում էին և պարտաւոր էին զօրքով օգնել: Մոկալալների կամ քաղաքացիների սօցիալական դրութեան մասին հաստատ տեղեկութիւններ չկան: Քաղաքները Վրաստանում ընդհանրապէս շատ սակաւ էին, այնպէս որ քաղաքացիք այնքան էլ առանձին դեր չէին խաղում:

Գլեխները կամ գիւղացիք աղատ չէին և ենթարկւում էին թագաւորին, թաւաղին կամ ազնաւուրին: Հողը պատկանում էր տէրութեան և ազնուականութեան: Գիւղացիք պարտաւոր էին իրանց հողատէրերին որոշ տուրքեր, հարկեր վճարել և անձնական ծառայութիւններ կատարել:

Հետագայում Վրաստանում առաջ է գալիս և մի նոր դասակարգ, որ է հոգեւորականութիւնը (քրիստոնեայ): Սա հետզհետէ մեծ դերը է ձեռք բերում, խոշոր կալուածքների տիրանում և նոյն իրաւունքները բանեցնում, ինչ որ ազնուականները:

XIV դարից սկսած Վրաստանի սօցիալական կեանքի մասին տեղեկութիւններն աւելի առատ են: Այդ մեղ հաղորդում են իրաւաբանական երկու յիշատակարաններ, ինչպէս են Գրե-

գոր — Պայծառավայրի «Դգեգլիս — Դեբայ» Օրէնագիրքը և Սամ-
ցիխ-ը (այժմեան Ախլցխայի, Ախալքալահի, Արգահանի տեղը)
Բէկի և Ագբուգի իշխանների տուած օրէնքները (XIV—XIV) ¹:

Ըստ «Դգեգլիս — Դեբայ» Վրաց ժողովուրդը բաժանուած է
հետևեալ դասակարգերի. էրիտաւների, մախուրիների (կառա-
ւարիչներ), Խեխտաւներ (հովտի կառավարիչներ), Յիխտաու-
ներ (բերդի կառավարիչներ), եկեղեցու սպասաւորներ, ասրո-
ւաններ ընտիր մարդիկ, եկեղեցական զիւղացիների և մտորչի-
ների (հասարակ ժողովուրդ): Աւելի շատ աեղեկութիւններ
տալիս են Բէկի և Ագբուգի իշխանների կազմած օրէնքները: Ըստ
գրանց ժողովուրդը բաժանուած է երկու դասակարգի. արա-
տեաւների և ստորագրեաւների: Արտեւեաւների մէջ էլ ըստ
ծագման, կալուածքների մեծութեան և պետական ծառայու-
թեան որոշ աստիճաններ է դրուած: Արտեւեաւները բա-
ժանուած են երկու կարգի. Դեղ — երուրների (իշխանների) և
աղնաւուրիների (աղնուականների): Դեղ — երուրն խոշոր կա-
լուածատէրն է. ունի իր բերդը, վանքը, վաստակները և գիւղա-
ցիները: Նա իսկական և քրտական սիննեօր է: Աղնուականները
բաժանուած են երեք կարգի. 1. Թագաւորական տան (ցփերի-
ւի), որոնք Թագաւորից կախումն ունեն, 2. Աթաբէկական,
որոնք երկրի կառավարչից, աթաբէկից կախումն ունեն և 3.
գիւղերու իշխանի, որոնք իշխանից (գիւղերու իշխան) կախումն ու-
նեն:

Հասարակ ժողովուրդը բաժանուած է երկու դասակարգի.
աղատ սեփականատէրերի և ստորագրեաւների: Առաջինները
կարող են իրանց հողի հետ վարուել այնպէս, ինչպէս կամենում
են. կային նրանց մէջ և այնպիսիները, որոնք անձնապէս աղատ
էին, բայց հողով կապուած (սեփական հող չունէին): Ստորա-
գրեաւները սեփական հող չունէին, աղատ էլ չէին և ամբողջո-
ւին ենթարկուած էին աղնուականներին:

Վրաստանը XV դարից սկսած մինչ XVIII դարի վերջերը
հանդիսանում է մի ապակենդրոնացած, ուժասպառ տէրու-
թիւն: Ինչպէս յիշուեց, վրաց տէրութիւնը XV դարում բա-
ժանուել էր երեք թագաւորութեան (Կախէթիայի, Իմերէթիայի
և Քարթալինայի) և չորս անկախ իշխանութիւնների (Մինգրե-
լիայի, Գուրիայի, Աբխազիայի և Ավանթիայի): Այս բաժանումը
շատ չնչին փոփոխութեամբ (Կախէթիա և Քարթալինա XVIII
դարում միացել էին և մի տէրութիւն էին կազմում, իսկ Քար-

1. А. Хахановъ. Политическое и культурное состояніе Грузинъ съ XII до XVIII в. (Журн. „На Кавказѣ“ 1909 № 3).

թալինայից Սաստաբեգո կոչուած մասը բաժանուել էր և անկախութիւն ձեռք բերել) շարունակուում է մինչև ռուսական տիրապետութիւնը: Վրացական այս բոլոր տէրութիւններն էլ շատ խղճուկ վիճակի մէջ էին: Մի կողմից շարունակ իրար հետ էին կռուում, ներքին խռովութիւնները, դաւադրութիւնները իշխանների և ազնուականների կողմից առհասարակ անպակաս էին, իսկ միւս կողմից էլ տաճիկները, պարսիկները և լեզգիներն են սկսում նեղել: Տաճիկները և պարսիկները այնքան առաջ են գնում. որ Վրաստանում սկսում են կարգադրութիւններ անել. արեւմտեան Վրաստանը ընկնում է տաճիկների, իսկ արեւելեանը պարսիկների իշխանութեան տակ: Շնորհիւ երկրի բաժան բաժան լինելուն, զօրեղ ապակենտրոնացման, անվերջ արշաւանքներին ժողովրդի դրութիւնը հետզհետէ անտանելի է դառնում: Ժողովուրդին անվերջ կեղեքում, հարստահարում էին թէ թագաւորը, իշխանները և թէ օտարները: Ժողովուրդը դարձել էր սշխարի հօտ, կորցրել էր ամեն մի իրաւունք և սարկոթեան աստիճանի հասել: Շնորհիւ դրան Վրաստանում առաջանում է ճորտութեան ամենավատ տեսակը, որը գուցէ նոյն իսկ եղակի է: Մարդը դարձել էր անշունչ իր ապրանք և հետը կարելի էր ուղածին պէս վարուել: Սարկավաճառութիւնը Իմբէթիայում, Գուրիայում, Մինգրելիայում սովորական ընոյթ էր ստացել, տեղային ազնուականութեան համար եկամուտի ամենաշահաւէտ աղբիւրն էր: Այսպէս Քաթթալինիայի թագաւորներից մէկը գանգատւում է (1639 թ.), որ Մինգրելիայի ազնուականութիւնը տարեկան 10—15 հազար երեխաներ է վաճառում, չհաշուած սուլթանին, փաշաներին և ուրիշ անձանց արած մարդկային նուէրները: Նոյնը անում էին մնացած տեղերի ազնուականները, նոյն իսկ եպիսկոպոսները ¹:

Ոմանք այն կարծիքին են, որ ճորտութիւնը Վրաստանում այս տեսակ խիստ գոյն է ստացել միայն XVIII դարում, իսկ առաջ շատ մեղմ է եղել: Կասկած չկայ, որ վերջին ժամանակներում ճորտութիւնը, իրաւ, ծայրայեղ չափերի էր հասել, բայց պատմական յիշատակարանները հաստատում են, որ այդ հաստատութիւնը վաղուց գոյութիւն ունի և աւելի խիստ, քան ուրիշ երկրներում: Թէ երբ է այդ առաջացել, դժուար է որոշել, բայց տիրող կարծիքն է, որ ճորտութիւնը Վրաստանում շատ հին է ²: Սրա պատճառները պէտք է որոնել երկրի դիրքի և պատմական անցեալի մէջ: Ճորտութիւնն, ինչպէս ա-

1. Д. Бакарадзе и Н. Березновъ. а. а. О. եր. 53—54.

2. Романовский. Очерки изъ истории Грузии. եր. 426.

մեն տեղ, նոյնպէս և այստեղ որոշ զարգացում է կրել և նոյն իսկ ընդհանուր դժերով այդ տալ բաւական դժուար է: ճորտութեան մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ունենք XVIII դարից սկսած. մենք էլ այստեղ աւելի ենք այդ:

XVIII դարում Վրաստանում տիրում էր կատարեալ անարխիա: Օրէնքը, իրաւունքը միանգամայն կորցրել էին իրանց նշանակութիւնը, տեղի տալով բռնութեան, կամայականութեան: Կառավարութիւնը բռնակալական - օլիգարխիական էր, կամ աւելի ճիշտ, բռնակալական - քառային, ինչպէս այդ անուանում է մի պատմագէտ¹: Թագաւորը ուժեղ էր, եթէ նա ազնուականութեան հետ հաշտ էր, եթէ խրախուսում էր նրանց շահատակութիւնները, կեղեքումները: Ազնուականութիւնն այդ շրջանում բաժանւում էր երեք կարգի. էրիստաւների (ղիգեբուլների), թագաւորների և ազնաւորների: Երիստաւներն ամենազօրեղ, աչքի ընկնող ֆէոդալներն էին: Երկրորդ տեղը բռնում էին թաւադները, որոնք նոյնպէս մեծ կալուածքներ էին: Իսկ ազնաւորները հասարակ ազնուականներ էին և վաստակական կախումն ունէին թագաւորից կամ իշխաններից: Եկեղեցու պետերն էլ (կաթողիկոս և եպիսկոպոսներ) համարւում էին առաջին կարգի իշխաններ և նոյն իրաւունքներն ունէին:

Ժողովուրդը բաժանւում էր քաղաքացիների և գիւղացիների: Գիւղացիները բաժանւում էին չորս կարգի. ազատ գիւղացիների (թարխան), պետական գիւղացիների (մախսուրի), եկեղեցական գիւղացիների և ազնուական գիւղացիների: Ազատ գիւղացիները ամբողջովին կամ մեծ մասամբ հարկերից և անձնական ծառայութիւններից ազատ էին. ազատ գիւղացիներն էին թագաւորը, իշխանները և թէ եկեղեցին: Իսկ մնացած գիւղացիները գտնւում էին ճորտական գրութեան մէջ:

Պետական գիւղացիները պետութեան ճորտերն էին: Կաթիլթիայի և Քարթլինայի կառավարութիւնը, ինչպէս յայտնի է, իբր թէ կենտրոնացած էր. կառավարութիւնը գտնւում էր թագաւորի ձեռքում, իսկ նրան ստորադրւում էին միգլան—բէկը և միգլանները, որոնք երկրի կառավարիչներն էին: Քաղաքացիական մասի կառավարութիւնը գտնւում էր սալթուկ—ցէսի կամ պետական գանձապահի ձեռքում: Սրա հետ միգլանբէկը և միգլանները խորհրդակցում էին երկրի գործերի վերաբերեալ, գլխաւորապէս տնտեսական: Նահանգների կառավարութիւնը յանձնուած էր մուլրովներին: Սրանցից ոմանք

միմիայն ազմինիտարացեալան իրաւունքներ ունէին, իսկ ոմանք էլ թէ այդ և թէ դատական: Սրանց նշանակում էր թագաւորը, բայց հետզհետէ մովրովութիւնը ժառանգական ընոյթ է ստանում: Մովրովները ռոճիկ չէին ստանում, այլ իրանց իշխանութեան տակ գտնւող ժողովրդից հարկ և տուրքեր էին առնում, որոնց մի մասը թագաւորին էին յանձնում, իսկ միւս մասը իրանք վերցնում ¹: Մովրովները իշխանութիւնը տարածւում էր միայն պետական հողերի վրայ: Մովրովն իր իշխանութեան տակ ունէր զանազան պաշտօնեաներ, որոնց կամ թագաւորն էր նշանակում կամ ընտրովի էին (նացավալ, քեթխուդա, մամասախիս և այլն) ²:

Պետական գիւղացիները տէրութիւնն առնում էր հետեւեալ հարկերը.

1. Սուրոտա (ծխահարկ) ամեն մի ծխից կամ ընտանիքից առնում էին երեք կոտ (կոտը երկու փութ է) հացահատիկ. երկու կոտը ցորեն, իսկ մէկը գարի:

2. Գալլա (հնձի հարկ), առնում էին հնձի $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$, նոյն իսկ $\frac{1}{10}$:

3. Կուլուխի (դինու հարկ), առնում էին խաղողի հնձի $\frac{1}{10}$ կամ $\frac{1}{7}$:

4. Կոդիս պուրի (?). վճարում էին ունեւոր գիւղերը:

Հարկերի ցանկը լրիւ չէ. կային էլ ուրիշ երկրորդական, անորոշ, ժամանակաւոր և այլն տեսակ հարկեր ³:

Բացի հարկերից, պետական գիւղացիները պարտաւոր էին թագաւորին, պետական պաշտօնեաներին համար զանազան անձնական ծառայութիւններ կատարել:

Թագաւորը ինքը, իննելով մի մեծ ֆէոդալ, գիւղացիներին վրայ նայում էր որպէս ճորտերի և նրանց վրայ նոյն իրաւունքներն էր բանեցնում, ինչ որ ֆէոդալները: Թագաւորը գիւղացիներին բացի իր համար աշխատանքներից, կարող էր սրան—նրան նուիրել, վաճառել, որը և տեղի էր ունենում, սովորական էր ⁴:

1. Մովրովների ստացած հարկերի եւ տուրքերի մասին տես Пурцеладзе-ի Грузинскія Крестьянскія грамоты. Тифлисъ 1882. Կր. 79—80:

2. Б. Романовскій а. а. о. Կր. 444:

3. Сводъ матеріаловъ по изученію экономического быта Государствъ крестьянъ Закавказскаго края. Томъ I. часть III. Կր. 5—18:

4. Шу Пурцуладзе. Грузинск. Крестьянск. грамоты.

եկեղեցին, հոգևորականութիւնը ևս Վրաստանում մեծա-
մեծ կալուածքների տէր էր և եկեղեցական յերարխիան ընդուն-
վին նման էր քաղաքական — աշխարհականին: Կաթողիկոսը և
եպիսկոպոսները իրենց կալուածքների վրայ նոյն իշխանութիւնն
ունէին, ինչպէս աշխարհակալ Ֆէոդալները: Կաթողիկոսը և
թէ բարձր հոգևորականութիւնը հէնց ծագմամբ էլ պատկա-
նում էին թագաւորական տան և արքունական ընտանիքներին:
Կաթողիկոսն առանձնապէս իւր իշխանութեան տակ ունէր մի
շարք նահանգներ: Եկեղեցական թղթերից ¹ երևում է, որ XVI
դարում կաթողիկոսն ունէր մօտ 237 գիւղ: Կաթողիկոսն ու-
նէր իր սեփական ադմինիստրացիան, կառավարութիւնը, հար-
կահանները, զօրքը, գէներալները և այլն: Պատերազմի ժամա-
նակ զօրքին կամ ինքն էր առաջնորդում, կամ գէներալներից
մէկը: Դատաւարութիւնը նոյնպէս դանւում էր նրա ձեռքում ²:
Եպիսկոպոսները նոյնպէս իշխանական իրաւունքներ ունէին.
ունէին իրանց սեփական ադմինիստրացիան, դատաւարութիւ-
նը, զօրքը և այլն:

Եկեղեցական գիւղացիները նոյնպէս համարւում էին ճոր-
տեր: Պետական հարկերից նրանք մեծ մասամբ ազատ էին և
հարկեր էին վճարում եկեղեցուն: Բայի այդ, պարտաւոր էին
և մի շարք անձնական ծառայութիւններ կատարել: Սկզբում
եկեղեցական գիւղացիները դրութիւնը, ըստ երևոյթին, շատ
թեթեւ է եղել, գիւղացիները ձգտել են աւելի շուտ եկեղեցու
ճորտերը լինել, քան ուրիշներէ, բայց հետագայում նրանց
դրութիւնն էլ հետզհետէ վատթարացել է: Եպիսկոպոսները
վերջերում ոչնչով չէին տարբերւում աշխարհական իշխաննե-
րից. նրանք էլ անխնայ կերպով ճնշում, հարստահարում էին
ժողովրդին: Այսպէս օրինակ Քարթալինիայի թագաւոր Թէյմու-
րազը ռուսաց Միխայիլ Ֆէոդորովիչ թագաւորին դրած մի նա-
մակում գանգատւում է (1639 թ.), թէ ինչպէս Մինդրիխա-
յում եպիսկոպոսներից մէկը տարեկան 10—12 հազար երեսա-
ների գերի է վաճառում, 80 երեսաների առնելներին նուի-
րում, մարդկանց դիտատում, կախաղան բարձրացնում և այլն ³:
Եկեղեցական թղթերը նոյնպէս վկայում են, թէ որքան նեղւում
էին գիւղացիները եկեղեցու պաշտօնեաներից, որքան խռատացել
էր ճորտութիւնը ⁴:

1. Пурцеладзе. Грузинские церковные гуджари (грамоты).
Тифлисъ 1881.

2. Д. Бакарадзе и Н. Березновъ а. а. О. кр. 8.

3. Н. Бакарадзе и Н. Березновъ а. а. О. кр. 54.

4. Пурцеладзе, Грузинс. Церк. гуджари (грамоты) 1861.

Ազնուականների գիւղացիները բաժանուում էին երեք կարգի. 1. մոգժալաքների (արեւմտեան Վրաստանում). 2. աղատների 3. մեքեդերների: Մոգժալաքներն ամենամշտուած, իրաւազուրկ գիւղացիներն էին: Նրանք գտնուում էին մի տեսակ սարկահան գրութեան մէջ: Առաջ էին եկել պատերազմական գերիներից, ապօրինի ծնունդներից և կալուածատիրոջ անդիրեկան, ապստամբ գիւղացիներից: Սրանք չունէին սեփականութեան իրաւունք. ապրում էին կալուածատիրոջ մօտ և կատարում էին ամենատարւած աշխատանքները: Կալուածատէրը կարող էր նրանց վաճառել, նստիւրել, աղջկանք օժիտ տալ ևլն:

Աղատ գիւղացիների գրութիւնը համեմատօրէն թեթեւ էր. Նրանք որոշ ծառայութիւններից, հարկերից ազատ էին: Արեւելեան Վրաստանում նրանց գրութիւնն աւելի լաւ էր, քան արեւմտեանում: Սրանք կալուածատէրերի և ճորտերի միջին տեղն էին ընկնում: Երբորդ կարգին պատկանողները (մեքեդերներ կամ կլիխի կոչուածները) գիւղացիութեան ամենամեծ տոկոսն էին կազմում: Բոլոր հարկերը, տուրքերը, ծառայութիւնները և այլն մեծ մասամբ սրանց վրայ էին ծանրանում: Կալուածատէրը իրաւունք ունէր սրանց հողը խլել, վաճառել, կարող էր պատժել, միայն մահուան պատիժը վերապահուած էր թագաւորին: Ճորտերի պարտաւորութիւնները, ծառայութիւնները, ըստ երեւոյթին օրէնքով չէին որոշուած, այլ ամեն ինչ հիմնուած էր սովորոյթի վրայ և մասամբ էլ կալուածատիրոջ կամայականութիւնից էր կախուած: Ճորտերի ծառայութիւնների և պարտաւորութիւնների մասին կան տարբեր տեղեկութիւններ և կարծիքներ: Այստեղ գնում ենք Թեւաւի աղնուականութեան Վրաստանի բարձր կառավարութեան ներկայացրած մի յիշատակագիր (1826), որտեղ միառմի թուած է ճորտերի բոլոր պարտաւորութիւններն ու ծառայութիւնները: Ըստ այդ յիշատակագրի, ազնուականների ճորտ գիւղացիները հետեւեալ պարտաւորութիւններն ունէին.

1. Կալուածատիրոջ գիւղատնտեսական բոլոր աշխատանքներին մասնակցել: Այդ մասնակցութեան շաւիղ չէր որոշուած, այլ կախուած էր կալուածատիրոջ տնտեսութեան պահանջներից: Պէտք է վարէին, ցանէին, հնձէին, դաշտերը ջրէին, անտառները մաքրէին, բանջարանոցների և այգիների վրայ աշխատէին և այլն:

2. Կալուածատիրոջ կամ նրա ընտանիքի անդամներից մէկի ամուսնութեան դէպքում իւրօրքանչիւր ճորտ ընտանիք պարտաւոր էր ըստ իր տնտեսական կարողութեան որոշ հարկ վճարել (5—50 ռուբլի): Նոյնպէս պէտք է հողային հարստանքի

մասին. Բացի գրանից ամեն մի գիւղ պարտաւոր էր մի կով տալ:

3. Կալուածատիրոջ մահուան դէպքում հոգալ նրա թաղման ծախքը և որոշ գումար վճարել:

4. Ընտանեկան բաժանումների ժամանակ կալուածատէրը ստանում է որոշ բաժին: Եթէ պէտք էր օրինակ՝ երկու եղբայրներ, մէկը և այն էլ լաւը վերցնում էր կալուածատէրը:

5. Հոգալ կալուածատիրոջ գատական ծախքերը:

6. Տղայի կամ աղջկայ ամուսնութեան դէպքում ճորտ ընտանիքը վճարում էր կալուածատիրոջ որոշ գումար:

7. Այրի կնոջ ամուսնութեան դէպքում վճարում էր փեսան:

8. Խրաքանչիւր ճորտ ընտանիք կալուածատիրոջ մատակարարում էր տարեկան 4—5 սայլ փայտ:

9. Կալուածատիրոջ համար կառուցուելիք շէնքերի վրայ գիւղացիք պարտաւոր էին աշխատել:

10. Զօրօհներին, Զատիկին և ուրիշ տօներին գիւղացիք պարտաւոր էին կալուածատիրոջ տեսակ—տեսակ կերակուրներ, ուտելիքներ տալ:

11. Գիւղացիք պարտաւոր էին հիւրասիրել կալուածատիրոջը. նրա ընտանիքին և նոյն իսկ հիւրերին:

12. Կալուածատէրը կարող էր, ըստ իր կարիքի, գիւղացիներէն ձուլ, իւղ, պանիր, հաց, գինի, հաւ, փող և այլն առնել:

13. Բարեկենդանին գիւղացիք պարտաւոր էին կալուածատիրոջ տալ երկու գրուանդայ իւղ և 9 ձու:

14. Հնձից և գիւղատնտեսական միւս եկամուտներից կալուածատէրը ստանում էր որոշ մաս (գալա, կուլուխի, ուրալօխօ և այլն):

15. Գիւղացիք պարտաւոր էին աշխատել կալուածատիրոջ ձկնորսատեղիներում և ձկնորսութեան վերաբերեալ իրերը նոյն իսկ իրանք պէտք է հագային (ուռկան, թոկ և այլն):

16. Կալուածատէրը գիւղացիներից վերցնում էր իր համար զանազան ծառայողներ՝ հովիւներ, հայթուխներ, գոմապահներ, ծառաներ, աղախիւններ, դայեակ, խոհարարներ և այլն: Աղախնուն կալուածատէրը կարող էր ծախել, նուիրել կամ աղջկանը օժիտ տալ:

17. Պատերազմի դէպքում գիւղացիք պարտաւոր էին աւորոշ ժամանակով (մինչև պատերազմի վերջը) սայլեր, ձիաներ և պատերազմական մթերքներ մատակարարել:

18. Գիւղացի արհեստավորները (հիւսն, դերձակ, որմնա-

գիւր և այլն) պարտաւոր էին հաշուածատիրոջ համար ձրի աշխատել:

19. Կաշուածատէրը կարող էր, ըստ իր կարելիքի, գիւղացիներէն պահանջել գիւղատնտեսական զանազան գործիքներ:

20. Քաղաքում ապրող կամ առհասարակ բացակայ գիւղացիներն ազատ չէին այս պարտաւորութիւններէն:

Այս վերաբերում է արեւելեան Վրաստանին. նոյնն աւելի խտացած գոյներով դոյութիւն ունէր և արեւմտեան Վրաստանում: Բացի թագաւորից, եկեղեցուց և ազնուականներից, ճորտեր ունէին և քաղաքացիք, նոյն իսկ հարուստ գիւղացիք: ճորտութիւնը կապուած չէր անպայման հողի հետ, այլ և անձնական ընդթ էր կրում: Այս արգէն ցոյց է տալիս, թէ որքան խիստ էր ճորտական գրութիւնը: ճորտութիւնը առաջանում էր զանազան պատճառներից: Մեզ հասած տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ այդ բաւական հեշտ կերպով էր տեղի ունենում: Թողնելով անցեալը, որ անյայտ է, ընդհանուր կերպով կարելի է տալ ճորտութեան առաջանալու գլխաւոր պայմանները նոր ժամանակում: Հիմնուած Դ. Պուրցելաձէի¹⁾ հրատարակած մի շարք փաստաթղթերի վրայ, կարելի է մօտաւորապէս ասել, թէ ճորտութիւնը ինչ գէպքերում էր առաջանում: Նոր ժամանակներում Վրաստանում ճորտական գրութեան մէջ էին ընկնում գլխաւորապէս երեք դէպքում. 1. գնմամբ, 2. դերութեամբ և 3. պարտքը չըվճարելով: Բացի այս գլխաւոր պատճառներից, ճորտութիւն առաջանում էր և ուրիշ գէպքերում: Կիպչիձէն իր մի յօդուածում²⁾ ճորտական գրութեան մէջ ընկնելու հետեւեալ դէպքերն է թւում:

1. Թագաւորից նուիրած, 2. օտար երկրից գաղթած, 3. պատերազմի դաշտում դերի ընկած, 4. գնած, 5. անտէր երեխաները (խնամողի ճորտն են դառնում). 6. ապօրինի զաւակները, 7. պարտքը չըվճարողը (պարտատիրոջ ճորտն է դառնում), 8. գողը. 9. ճորտ գեղջկուհու հետ ամուսնացողը, 10. ճորտ գիւղացու հետ ամուսնացող ազատ աղջիկը, 11. ճորտ աղջկայ հետ ապօրինի յարաբերութիւն ունեցողը, 12. սովի ժամանակ մէկի կողմից խնամած ընտանիքը (խնամողի ճորտն է դառնում), 13. գերութիւնից գնուածը (գնողի ճորտն է դառ-

1. Д. П. Пурцеладзе Грузинск. крестьянск. грамоты. Тифлисъ 1882. Նոյնի—Грузинск. дворянск. грамоты. Тифлисъ 1881. Նոյնի.—Грузинск. церкви. гуджари (грамоты). Тифлисъ 1881.

2. Кипшидзе. Очеркъ крепостного права и крестьянской реформы въ Грузіи (Кавказскій Вѣстникъ 1902 г. № 6).

նում), 14. մարդասպանութեան մէջ մեղադրուողը, 15. ինքնահամ կերպով: ձորատաէրերի իրաւունքները ճիշտ կերպով որոշուած չէին. նրանց իրաւունքները, կարելի է ասել, որ անսահման էին: Ըստ Վախթանգ VI թագաւորի օրէնսգրքի՝ գիւղացիք (ձորա) իրանց սենեցած—չունեցածով պատկանում են կալուածատիրոջ. վերջինս անսահման իրաւունքներ ունի նրանց վրայ, միայն մահուան պատիժ չի կարող տալ¹: ձորաքը իրաւունք չունի ոչ մի ստացուածք դնել համ ղաճառել, առանց կալուածատիրոջից թոյլաւութիւն ստանալու: ձորաի մահուան դէպքում, եթէ անժառանգ է, ստացուածքը անցնում է կալուածատիրոջ, այլին ստանում է շատ քիչ քաժին: Ամենից շատ իրաւագուրի, նեղ դրութեան մէջ գտնուում էին աղնուահանները ձորաքը, միջին տեղը բռնում էին պետականները, իսկ համեմատօրէն աւելի թեթեւ դրութեան մէջ էին եկեղեցուն պատկանողները: ձորաութիւնից աղատուում էին հետեւեալ դէպքերում, 1. Իրանց գնելով, 2. պարտքը վճարելով, 3, Տիրոջից վերաւորուելու դէպքում (եթէ թեթեւ է ընտանիքով, իսկ եթէ ծառ է եղբայրներով և աղգականներով), 4. քոնաբարման դէպքում (եթէ տէրը քոնաբարէր ձորա աղջկան, ամբողջ ընտանիքն աղատուում էր և դառնում պետական), 5. ինքնահամ կերպով տէրն արձակում էր. 6 Հարստահարութիւնից փախչողները: ձորաութիւնից աղատուածները ստանում էին թարխանութեան թուղթ և ազատ գիւղացիների շարքը դասուում:

Ընդհանուր առմամբ գիւղացիների դրութիւնը Վրաստանում շատ ծանր էր. Ժողովրդի մեծագոյն տոկոսը, կարելի է ասել, մատնուած էր դառն ստրկութեան: Կալուածատէրերն անխիղճ, անպատիժ կերպով իրենց ճիրաններում խեղդում էին թշուառ Ժողովրդին: Տիրում էր կամայականութիւնը, քմահաճոյքը: Եւրոպացի ճանապարհորդ Շարդէնը, որ XVII դարում անցել է Վրաստանի վրայով, ստիպւի գոյներով է նկարագրում աղնուահանների դործած շահատախուժիւնները²: Եթէ աչքի առաջ ունենանք և այն, որ շնորհիւ թագաւորների անիրաւութիւնների և արտաքին պատճառների աղնուահանների թիւն օրէցօր աճում էր, այն ժամանակ պատկերն աւելի լրացած

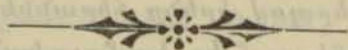
1. Сборникъ законовъ грузинскаго царя Вахтанга VI, Изданіе С. Френкеля, Тифлисъ. 1883. № № 258 և 260.

2. Путешествіе Кавалера Шардена по Кавказу въ 1672—1673 гг. Переводъ Д. Носовича.

կըլինի¹: Որտաքին արշաւանքները, պատերազմները հօսովորական, միշտ անպահապէս էին:

Բացի վերեւ յիշուած գիւղացիներից Վրաստանում գոյութիւն ունէր և գիւղացութեան մի տեսակը, որը կոչւում է խիզան: Խիզանները կամ խիզանութիւնն ըստ երևոյթին, նոր ժամանակներում է առաջացել: Խիզանը սեփական հող չունի, նա կապալով է վերցնում հողը: Նա կապալով հողը վերցնում է ազնուականներից անորոշ ժամանակով կամ մշտապէս և ըացի այդ, նա իրաւունք ունի, ըստ կայացրած համաձայնութեան, օգտուել և կալուածատիրոջ մարդագէտիներից, արօտատեղիներից, անտառներից, ջրերից և այլն: Իսկ այդ ամենի փոխարէն նա ըստականաչափ պարտաւորութիւններ ունի: Նա պէտք է, այսպէս օրինակ՝ 20 օր կալուածատիրոջ համար աշխատէ, 24 սալլ փայտ մատակարարէ և այլն: Եթէ խիզանն իր պարտաւորութիւնները չէր կատարում, այն ժամանակ կալուածատէրը կարող էր նրան արտաքսել և ունեցած — չունեցածին (նոյն իսկ տանը) տիրանալ: Բաւականաչափ փաստեր կան, թէ ինչպէս կալուածատէրերը շատ անգամ անիրաւացի կերպով խիզաններին արտաքսում և շահագործում էին, իրանց իրաւունքն ի չարը գործադրելով: Յայտնի է, որ շատ կալուածատէրեր խորամանկութեամբ զէպի իրանց էին գրաւում գիւղացիներին, իրանց անմշակ հողերը նրանց յանձնում և երբ վերջիններս մշակում էին, տուն — տեղ չինում, կալուածատէրերը բոլորովին կամայական կերպով այդ խիզաններին արտաքսում էին և նրանց աշխատանքին և ստացուածքին տիրանում²:

2. Մուսայէկեան.

1. Հերակլ Յաղաւորի ներկայացրած ցուցակից (Գէորգեւսկում 1785 թ.) ազնուականների թուի մասին (Կախէթիայում եւ Քարթալինայում) ճետեւեալն ենք իմանում. թաւաղներ 62 ընտանիք, Յաղաւորին պատկանող ազնուականներ՝ 118 ընտանիք, կաթողիկոսին պատկանող՝ 45 ընտանիք եւ իշխաններին պատկանող՝ 186 ընտանիք. Այսքանը դեռ Կախէթիայում եւ Քարթալինայում. (Տես Бутковъ. Матеріалы для новой исторіи Кавказа. 1869 г. Томъ II. кр. 125—127):

2. Խիզանների մասին տես Матеріалы для изученія экономическ. положенія государственныхъ Крестьянъ Закавказья. Томъ I. եւ Кн. Тумановъ, Аграрн. вопросы и преступленіе на Кавказѣ Тифлисъ 1901. кр. 57—47: